

Fallgropar vid mätning av kontroll

Om upplevandets kulturella och samhälleliga bestämning

Eva Lindblad

Med artikeln vill författaren visa på de svårigheter som kan vara förknippade med mätningen av kontroll. Vilka olika nivåer ryms inom kontrollbegreppet? Hur tolkas kontrollfrågorna inom olika erfarenhetsvärldar?

En tvärvetenskaplig diskussion och en öppenhet gentemot den kunskap som kan förvärfvas genom kvalitativa metoder kan ge viktiga bidrag till den fortsatta kunskapsutvecklingen om kontrolldimensionens relation till hälsa/sjukdom.

Eva Lindblad är fil dr i sociologi och arbetar med forskning kring folkhälsoarbetets förutsättningar i perspektivet vardag/livsform, makt/kontroll inom ramen för Kirsebergs folkhälsoprojekt, vid Institutionen för klinisk samhällsmedicin i Malmö.

I Socialmedicinsk tidskrift 1-2 1990 redogör P O Östergren och B S Hanson för den sociala nätverksforskningens framväxt och utveckling. Man formulerar frågan huruvida den tendens till stagnation som har märkts under 80-talet ska betraktas som ett teori- snarare än ett metodproblem. Det löftesrika kontrollbegreppet ställs i förgrunden.

Leonard Syme (1) är en av dem som lyft fram kontrollbegreppet som en möjlig teoretisk öppning i den socialmedicinska epidemiologin. Det har befunnits vara ett fruktbart begrepp som bland annat kan bidra till att skingra tidigare oklara samband mellan till exempel stress och ohälsa. Det introducerar överhuvudtaget nya och spännande perspektiv i sökandet efter förklaringar till ojämlikheten på hälsans område.

I nuvarande läge handlar det mycket om begreppsdefinitioner. Man söker efter "superkonceptet" och strävar efter att renodla grundläggande element som kan överföras till olikartade livssituationer.

Den definition som blivit vägledande i den samhällsmedicinska diskussionen bestämmer innebörden i kontroll som graden av överensstämmelse mellan de krav en individ utsätts för i sin vardag och de resurser hon har till sitt förfogande. Det kan vara egna resurser eller resurser som tillförs genom det sociala nätverket (1). Det är denna definition som tenderar att prägla forskningspraktiken. Det är också den definition som ibland kan anas i det förebyggande hälsoarbetets målbeskrivningar. I lokala folkhälsoprojekt betonas vikten av att stärka människors kontroll över sin vardag, för att därigenom förbättra hälsan (2,3,4). Kontrollaspektens tillämpning i det praktiska folkhälsoarbetet kräver en särskild analys. De motsättningar som aktualiseras i detta sammanhang ämnar jag återkomma till vid ett senare tillfälle. Här blir det istället forskningsprocessen och mätproblemet som ställs i förgrunden.

Den subjektiva verkligheten

Med ovan nämnda definition av kontrollbegreppet har man inte tagit ställning för det utifrån-objektiva eller det inifrån-subjektiva perspektivet, det samhälleligt bestämda eller det personligt präglade.

Allmänt kan man säga att objektiva aspekter/faktisk grad av kontroll på ett adekvat sätt kan mätas med kvantitativa metoder.

Men samtidigt är det svårt att kringgå och bortse från den subjektiva verkligheten. Det sätt på vilket människor tolkar och upplever sin möjlighet till kontroll eller bristen på kontrollmöjligheter i vardagslivet är kanske det som i sista hand avgör utslaget i form av hälsoeffekter.

Frågor kring upplevande av kontroll har i flera sammanhang tagits upp i kvantitativa studier. Det är just i anslutning till de försök som gjorts att mäta den subjektiva dimensionen av kontroll via accepterade och i

flera sammanhang använda enkätfrågor, som denna text är skriven.

Den subjektiva nivån låter sig inte reduceras ur forskningen om kontroll/hälsa. Men jag menar att det finns en uppenbar risk att hanteringen av data uteslutande med kvantitativa metoder leder till att en växling mellan den objektiva och den subjektiva nivån sker på ett omedvetet sätt. Den viktiga kunskapen om samspelet mellan objektiva och subjektiva villkor kräver först och främst en tydlig åtskillnad.

Därefter kan det vara dags att synliggöra de svårigheter som är förbundna med mätningen på den subjektiva nivån och fundera kring vad ett samhällsvetenskapligt/kultursociologiskt perspektiv kan tillföra samt vilken betydelse den kvalitativa metodologin bör tillerkännas i detta sammanhang.

Tre nivåer av kontrollbegreppet

Under hösten 1990 genomfördes en kvalitativ intervjustudie som ett led i processutvärderingen av Kirsebergs folkhälsoprojekt.

För att få en kunskap om de tolkningsprocesser som ligger mellan stimuli och respons bad jag den intervjuade att redogöra för sina funderingar kring valet av svarsalternativ inför Cohen/Williamsons frågor om kontroll (5). (Frågorna fanns med i enkäten "Hur mår du Kirseberg", som skickades till ett slumpmässigt urval på 1500 personer, boende i stadsdelen Kirseberg, Malmö).

1. Hur ofta har du känt att du inte kunnat kontrollera viktiga saker i ditt liv? 2. Hur ofta har du känt dig säker på din förmåga att hantera dina personliga problem?

Jag har valt att inleda diskussionen om kontrollbegreppets mätproblem genom att lyfta fram Gunnar som är pensionerad stensättare. Det är hans reflexioner kring kontrollfrågorna som kommer att illustrera de olika nivåer av verkligheten, som döljer sig bakom ställningstagandet till nämnda frågor om kontroll.

När Gunnar ställdes inför den första frågan så inledde han med att fundera med utgångspunkt från systemet. "Ja, det är rätt ofta man inte kan det ju, för det är ju svårt för den lille mannen att komma till rätta med nånting". Efter en stunds tystnad fortsatte han: "sen har jag ju kanske inte varit sämst lottad när jag har skullat få fram nåt. Jag har kunnat diskutera med folk om saker och ting och om jag inte alltid vunnit så har

jag kommit närmare det jag förutsett". Därmed hade reflexionen växlat över till den personliga nivån.

I den andra frågan uppfattade Gunnar kopplingen till det personliga som mer entydig och han tyckte därför att frågan blev lättare att besvara – "Jag har alltid känt mig säker om jag har gått in för nånting. När jag sätter igång nånting så kämpar jag bara för det att jag ska vinna. Då kan man inte mer".

Gunnar förmedlade episoder som bekräftat hans upplevelse av kontroll över de omständigheter som gripit in i hans liv. Som exempel kan vi ta berättelsen om bänkarna som skulle bytas till stolar i Gunnars arbetsbod. Han hade jobbat större delen av sitt liv som gatstensläggare och visste bättre än någon hur en arbetsbod skulle se ut för att passa behoven bäst ... "nej inte i denne boden ska vi ha stolar, sa jag. Jo, det skulle vara samma över hela linjen. Då vill jag tala med ingenjörn, sa jag. Då får ni skicka ut honom här så jag får snacka med han och han kom – så sa jag varför ska vi förstöra och göra det sämre – kan man inte få ha det så man trivs på en arbetsplats man är på det mesta av sitt liv". Gunnar fick förklarat att bänkarna var viktiga för trötta ryggar som ville sträckas ut och att man ibland fick besök av televerkare som behövde sitta en stund. Nej madrasser ville han ha och det fick man. "Där var många som var förtrödda sen". Gunnars förnöjsamhet är inte att ta miste på och det blir tydligare än någonsin att kontroll handlar ytterst om människovärdet, om den personliga rätten.

Gunnar förde in betydelsen av förmågan till kommunikation som en förutsättning för att kunna utöva kontroll över sitt liv och sin vardag – "Jag har kunnat diskutera med folk om saker och ting". I händelsen med bänkarna var det hans förmåga att lägga fram sin sak som gav honom seger. Den kommunikativa kompetensen kan beskrivas som den personligt upplevda kontrollens viktigaste byggsten.

Gunnar var något av en ensamvarg som ofta agerade på egen hand men det fanns också situationer där han betonade kollektivets betydelse. När han i sina funderingar återvände till "de stora frågorna" tänkte han bland annat på Öresundsbron som han aldrig velat ha ... "Allt sånt där, där har man ju ingenting att säga till om. Där får man känna sig så liten som man kan ...". "Kollektivet är viktigt – jag kan inte göra nåt ensammen – det fordras en samling människor som har sam-

ma åsikter". Frågorna till kontroll, menade Gunnar kräver däremot personliga svar – "det är vad jag kan".

I samtalet med Gunnar kan vi se att det sker en växling mellan olika plan och schematiskt uttryckt kan man tala om kontrollmöjligheter och inskränkningar i kontrollutrymmet på tre skilda nivåer:

- *systemnivån* syftar på de "stora beslut" som fattas i samhällets olika maktcentra. Kan de påverkas eller upplevs de som utom räckhåll för den enskilde individens möjligheter till kontroll?

- *den kulturella nivån* syftar på förankring i sociala nätverk och utrymmet för eller möjligheten att utöva kontroll via kollektiva sammanslutningar

- *den personliga nivån* syftar på den enskilda individens upplevda förmåga att kontrollera vardagens händelser. Det handlar om personliga egenskaper/resurser som jagstyrka, viljekraft, verbal förmåga etc.

Det finns givetvis förbindelser och överlappningar mellan de tre nivåerna men sambandsmönstren är inte entydigt givna. Detta är en omständighet som ytterligare påkallar behovet av att mäta de olika nivåerna var för sig.

Mot denna bakgrund vill jag nu ta upp tre kritiska reflexioner:

Vardagsliv och samhälle

Den första kritiken berör de otydliga gränserna mellan systemet och den personliga nivån. Har man i sitt val av svarsalternativ associerat i första hand till ekonomiska och politiska maktstrukturer som sätter ramar för ens möjligheter att handla? Eller har man istället erinrat sig situationer, där man upplevt en personligt betingad otillräcklighet?

När man introducerar systemnivån är det viktigt att poängtera att när det gäller upplevelsen av kontroll som en omständighet som kan förklara hälsa/ohälsa är det kontroll i livsvärlden det handlar om. Den egna vardagen – de nära sociala relationerna – de personliga kommunikativa sammanhangen är det som bestämmer

Har man i första hand associerat till ekonomiska och politiska maktstrukturer som sätter ramar för ens möjligheter att handla?

Eller har man i stället erinrat sig situationer, där man upplevt en personligt betingad otillräcklighet?

graden av välbefinnande. Man kan oftast bortse från systemet och sina begränsade påverkansmöjligheter så länge man kan skydda sig i sin livsvärld. Men när systemets regleringar och beslut griper in i livsvärlden och förrycker balans och rutiner på olika sätt blir indirekt upplevelsen av systemkontroll viktig. När rännorna rasar i höjden, trafiken ökar i området där man bor och barnets astmabesvär förvärras, när företaget där man arbetat hela sitt liv lägger ner utan förvarning. Det finns starka skäl att ta systemnivån med i beräkningen när man försöker mäta graden av kontroll. Den faktiska samhällsutvecklingen har inneburit en alltmer markerad styrning av alltfler aspekter av den personliga vardagen. Befinner vi oss dessutom i en period där svängrem, nedskärning och sparplaner är ständigt aktuella begrepp blir en strävan efter att särskilja nivåerna än mer angelägen.

När människor besvarar enkätens kontrollfrågor så kommer de vardagliga erfarenheterna att styra valet av svarsalternativ. Men vi saknar kunskap om de bakomliggande omständigheter som influerat valet. Den som till exempel nyligen har drabbats av chockartade räntehöjningar är kanske benägen att ange en mycket låg grad av möjlighet att kontrollera viktiga saker i sitt liv – då den påtvingade försäljningen av den nyförvärvade villan, som kanske blev konsekvensen, troligen upplevs som en viktig livshändelse.

Vi kan med andra ord få väldigt olika individer sammanförda i en och samma grupp. Den hypotetiske villaförsäljaren är kanske en person som i samvaro med andra för det mesta kan genomdriva sina önskemål och därmed också påverka och kontrollera mycket av det som sker i den nära vardagen.

Den kulturella nivån utsorteras

Den andra kritiken kan riktas mot osynliggörandet av den kulturella nivån. Man kan säga att mätinstrumentet helt enkelt inte förmår registrera de erfarenheter från vardagslivet där känslan av inflytande och kon-

.....
För Katarina (turkisk invandrare) var frågan om kontroll förlagd utanför hennes begränsade jordiska existens
.....

Kontrollfrågorna har alltså inte bara en slagsida mot karriärens livsformsperspektiv utan man kan också säga att ett västerländskt eller över huvudtaget från religiöst tänkande frikopplat perspektiv har slagit igenom i mätinstrumentet.

En tvärvetenskaplig dialog

Om forskningen kring sambandet kontroll/hälsa ska bevara den spänst den naturligen har i ett inledningskede är en nödvändig förutsättning att man medvetet undviker att på ett alltför tidigt stadium låsas vid begrepp och metoder för vilka det är lätt att vinna acceptans i forskarsamhället.

Först och främst måste förutsättningarna skapas för en tvärvetenskaplig forskningsansats. Inte mindre viktigt är det sedan att uppmärksamma den kvalitativa metodologins möjligheter. Det är framför allt genom denna forskningspraktik som en kunskap kan vinnas om de vardagliga sammanhang i vilka dimensionen kontroll ges en konkret innebörd.

Arbetet med att synliggöra och reflektera kring de skilda raster varigenom kontrollfrågorna tolkas inne-

bär en kunskap om möjliga sammanblandande och utsorterande mekanismer. Kontrollbegreppet bör på det sätt som föreslagits prövas mot ett individuellt/kulturellt erfarenhetsperspektiv.

Vidare bör förändringar i den samhälleliga kontext i vilken studierna genomförs vägas in i prövningen av kontrollbegreppet och dess olika nivåer.

Denna kunskap kan betraktas som en nödvändig förutsättning för att vidareutveckla mätinstrumentet – och därigenom säkra mätningens validitet.

REFERENSER

1. *Syme L*: Control and health – a personal perspective. Ed Steptoe A, Apples A Stress Stress, personal control and health, Chichester, 1989.
2. *Östergren P O, Hanson B S*: Forskning om socialt nätverk och socialt stöd, metod eller teoriproblem? Socialmedicinsk tidskrift 1990;67, 37–42.
3. *Watt A, Rodmell S*: Community involvement health promotion, progress or panacea? Health promotion, 1988;2, 259–68.
4. *Wallack L, Wallerstein N*: Health education and prevention: designing community initiatives, Int Quarterly of community health ed, 1987;2, 319–42.
5. *Cohen S, Williamson G M*: Perceived stress in probability sample of the United States, Ed Spacapan S, The psychology of health, 1988.
6. *Johnson J*: Collective control – strategies for survival in the workplace. International Journal of Health Services, 1989;19, 469–80.